

Юрій Ситий

САДИБА ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ У БАТУРИНІ

Найбільшого економічного, культурного і політичного розвитку Батурина досяг за гетьманування І. Мазепи (1687–1709 рр.). У цей час місто складалося з Цитаделі, Фортеці, відкритих посадів, заміських садиб та монастирів. На південній околиці Батурина, в урочищі Гончарівка, була збудована укріплена садиба І. Мазепи. Окремі згадки про об'єкти її забудови потрапили на сторінки літопису Самійла Величка. Залишки споруд помічали над поверхнею землі ще у ХІХ ст. Їх оглядали не тільки мандрівники, а й окремі історики, які залишили короткі згадки про стан пам'яток.

Перші широкомасштабні археологічні роботи на Гончарівці були проведені експедицією Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інститутом археології НАН України у 1995 р., і з перервами вони продовжуються до сьогодні.

На високому 12-ти метровому березі р. Сейм існують залишки полігональних, трикутних у плані укріплень (Рис. 1). Про це будівництво згадував у доносі В. Кочубей: *«А подворок свой на Гончаровке обнести велел знатним валом для якоїсь неведомої причини»*. Вал мав висоту 2 м і ширину до 8–9 м. Глибина рову становила 2 м, а ширина до 5 м. Між ровом і валом знаходилася півтораметрова берма. У тілі валу та у насипу бастиону відсутні будь-які дерев'яні конструкції. По периметру фортеці з напільного південного боку було насипано 5 бастионів. Уздовж краю тераси (з боку заплави) рештки укріплень на поверхні не фіксуються, але виявлені в районі палацу під час археологічних досліджень у вигляді канавки під огорожу. Канавка проходила паралельно краю тераси й дотикалася до середини ширини палацу І. Мазепи.

Скоріше за все, на думку О. Бондаря, ці укріплення можна віднести до класичної «голландської» школи фортифікації. Найімовірніше, початок будівництва садиби припадає на кінець 80-х – другу половину 90-х рр. ХVІІ ст. Опис Батурина фіксує такий стан садиби на 1726 р.: *«Дворъ с садомъ на Гончаровке, ... в оном дворе каменные полаты пустые и розбитые, там же церковь деревянная с некоторою частью иконостаса. В оном дворе гай березовой и около ево поле пахотное»*.

Центральною спорудою садиби був «столовий гетьманський дім на Гончарівці», що згадується у літопису Самійла Величка (1700 р.). Рештки будинку знаходяться за 100 м на південний захід від краю мису та за 9–11 м від краю тераси й мають вигляд западини від котловану палацу І. Мазепи.

Територія Мазепиної резиденції на Гончарівці була прошурфована для виявлення інших об'єктів забудови. Шурфування показало, що заселеною у ХVІІ – на початку ХVІІІ ст. була лише незначна (близько 2 з 9,1 га) частина території у радіусі близько 100 м від решток палацу І. Мазепи.

Тривала наукова дискусія розгорнулася щодо зовнішнього вигляду будівлі. Дослідники В. Мезенцев та В. Ленченко, базуючись на малюнку Ф. Берхольца, нібито зробленому в Батурині, відстоюють думку, що палац мав вигляд компактної, центричної, триповерхової будівлі, побудованої у стилі італійського бароко. Протилежної точки зору дотримується автор, який, на основі аналізу плану споруди, товщини фундаментів, розташування підвального поверху та знайдених у котловані палацу декоративних керамічних деталей, дійшов висновку, що заміська резиденція І. Мазепи, скоріше за все, була одноповерховою, з великим підземним поверхом.

Планова структура, виявлена у котловані, була схожа на планування будинку Я. Лизогуба в Чернігові. Окремо зазначимо, що ці муровані споруди будувалися приблизно одночасно.

Згідно з проведеними дослідженнями, південно-західна стіна палацу І. Мазепи поділялася на три складові: частина з дверима в підвал, середня частина й частина з ганком на перший поверх. Цей поділ південно-західної стіни палацу пов'язаний з його внутрішнім плануванням (зафіксованим на рівні підземної частини будівлі). Наземна частина палацу І. Мазепи відповідала поділу його підвальних приміщень. Будинок на рівні першого поверху мав площу 290 м² та 6 кімнат.

Зовнішні стіни будинку були прикрашені декоративною керамікою: круглими розетками кількох типів з нанесеною поливою та прямокутними кахлями значних розмірів, що розміщувалися у спеціальних нішах, зроблених у кладці стін палацу. Серед прямокутних кахлів зовнішнього оформлення є кахля з гербом І. Мазепи. За спостереженнями В. Мезенцева, будівля спочатку була пофарбована в стилі наришкінського бароко, а згодом стіни були потиньковані й побілені у традиціях української архітектури.

Зали тогочасних палаців опалювалися кахляними печами. Останні були відображенням не лише соціального статусу власника, а й уподобань, оскільки виготовлялися винятково за особистим замовленням. Проста кахляна піч, прикрашена зеленою поливою та кахлею з гербом «Бойч», вірогідніше за все, розташовувалася в опочивальні гетьмана, в той час, як вишукані поліхромні печі були прикрасами парадних зал.

Серед будівельних матеріалів є велика кількість плитки з різноманітними поливами. Статистична обробка матеріалу, проведена Л. Мироненко, показала, що існувало 4 різновиди вимостки підлоги у палаці І. Мазепи.

Функціональне призначення плиток не завжди обмежувалося покриттям підлоги. В архітектурі відомі випадки, коли квадратні плитки використовувалися для покриття даху. За роки досліджень у котловані гетьманського палацу та на території садиби на

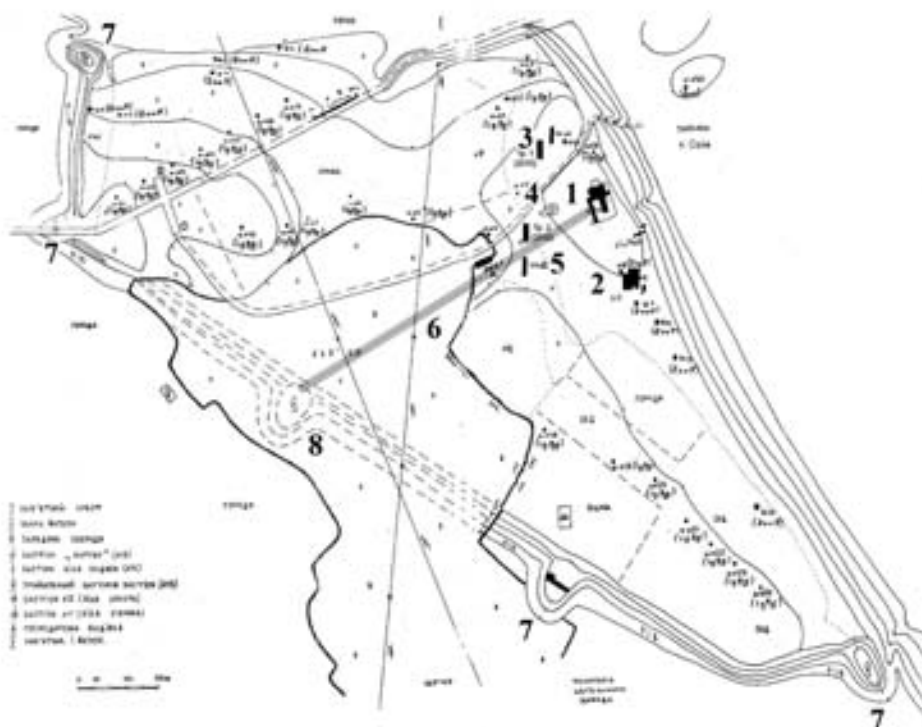

Рис. 1. Планування садиби І. Мазепи на Гончарівці: 1 – палац, 2 – флігель, 3 – церква, 4 – колодязь, 5 – вартівня, 6 – дорога на подвір'я, 7 – бастіони, 8 – бастіон з воротами.

Гончарівці не було виявлено жодних покрівельних матеріалів, у той час, як черепиця фіксується при розкопках Батуринського Крупицького монастиря, будинку В. Кочубея та гетьманського дому на Цитаделі. Це дозволяє припустити, що дах палацу міг покриватися залізом (не виявлено жодного фрагмента) або тонкими і легкими плитками товщиною 0,8–1,3 см. Однак відсутність на поверхні плиток вапнякового розчину ставить під сумнів належність даної групи виробів до покриття даху.

У процесі робіт на Гончарівці здійснювався обмір знайденої цегли. Переважна більшість цеглин мала товщину 5–6 см та ширину 14–18 см. Вказані параметри відповідають стандартам цегли «київського» типу (5–6 x 16–18,5 см) та умовної групи «1» (4,5–6,5 x 14–15,9 см). Серед цегли є уламки, які можна віднести до «московського» стандарту кінця XVII ст. (7,0 x 14,0 x 28,0 см). Обмір цілих цеглин показав, що за параметрами «ширина – товщина» 3 з 7 екземплярів відповідають «київському» стандарту, їхня довжина 30,5–31 см. Згідно з підрахунками, «київський» та «московський» стандарти разом становлять лише біля третини усієї цегли.

Риси архітектурних форм, використання кахлів для зовнішнього оздоблення споруди та наявність цегли «московського» стандарту свідчить про участь російських майстрів у розплануванні та будівництві палацу на Гончарівці.

Під час першого обстеження території садиби біля западини котловану палацу був зафіксований котлован 8-подібної форми, розташований за 19 м на південний захід від палацу. Розташування котловану перед лицевою стороною палацу, його значна глибина могло однозначно вказувати на той факт, що ми маємо справу із залишками колодязя. У сезоні 2017 р., поряд з котлованом колодязя, було виявлено підквадратний фундамент. Розміри та потужність фундаменту можуть вказувати на його призначення – опора для розміщення колони. Якщо таких фундаментів для колон навколо западини колодязя буде виявлено кілька, то колони можуть бути інтерпретовані як основа для перекриття, зробленого над колодязем.

На подвір'ї садиби також було виявлено новий котлован, розташований за 36 м на південь від палацу І. Мазепи. Дослідження з'ясували, що під будівлею існував підкліт із дерев'яним зрубом всередині для зберігання припасів. Пляма на місці котловану мала розміри 10,5 x 10,0 м. По мірі заглиблення він суттєво звузувався, а на дні фіксувався прямокутник розмірами 7,25 x 7,7 м (від встановленого в котловані дерев'яного зрубу). Подібні споруди з підклітами існували і на подвір'ї садиби І. Мазепи на Любецькому замку (Мазепина гора), що зафіксовано в звітах Б. Рибаківа за 1957–1960 рр.

У документах XVII ст. згадується «хата покоїва», розташована на території садиби.

На північний захід від палацу у культурному шарі зафіксовані залишки западини, що утворилася на місці розташування дворової церкви. Від підлоги церкви фіксувалися стовпові ямки від її опор. Кріплення елементів конструкції відбувалося за допомогою чисельних залізних цвяхів, виявлених у розкопках. Відсутність розвалу опаловального пристрою, незначна кількість матеріалів у западині від наземного об'єкта вказують на його нежитловий характер. Розмір западини від церкви (21 x 13 м) може відповідати розміру її конструкції на рівні нижнього вінця та вказувати на орієнтацію її осі по лінії південний захід – північний схід.

Якщо наше припущення щодо складного виступу з північно-східного боку було правильне, то за планом об'єкт, скоріше за все, є залишком дерев'яної одноапсидної зрубною церкви, зведеної з північно-західного боку від гетьманського палацу.

На ділянці на захід від палацу були проведені дослідження, які виявили залишки ще однієї споруди. Планіграфічні, стратиграфічні спостереження та накопичений матеріал, зібраний за чотири роки археологічних робіт, дозволили з'ясувати характер, конструкцію та приблизні розміри об'єкта. Основна концентрація масового матеріалу та знахідок зосереджена між рівчачками і відноситься до заповнення споруди. Споруда була наземна, дерев'яна, прямокутної видовженої форми шириною близько 5 м та довжиною понад 14 м, орієнтована по осі північ-південь уздовж вулиці, короткою стороною у бік палацу. Характер індивідуальних знахідок, а саме велика кількість предметів зброї, оздоблення мундира, поясні набори та люльки, вказують на те, що у

споруді тимчасово чи постійно могли знаходитися військові. На думку Л. Мироненко, представлена будівля є ніщо інше, як курінь-вартівня, де перебувала охорона гетьмана.

Обкопана ровом та захищена невисоким земляним валом значна площа садиби (9,1 гектара) мала забудову, розташовану вглибині захищеної території. Вздовж краю тераси розташовувалися мурований з цегли гетьманський палац, дерев'яні – дворова церква та «хата покоїва». На садибі фіксується колодязь та вартівня, у якій знаходилася особиста варта гетьмана. Обстріл із зовнішнього напільного боку укріплень по спорудах забудови значною мірою був малоефективним зважаючи на відстань між укріпленнями та забудовою та на той факт, що противника ніхто і не міг підпустити впритул до укріплень. Аналіз розташування виявлених залишків споруд указує на існування головної вісі, якій підпорядковувалася забудова. Це край тераси. Три основні виявлені споруди розташовані в ряд до цієї природної лінії. Розташування колодязя та вартівні вказує на існування другої осі – перпендикулярної до краю тераси. Цей другий напрям розпочинався від ганку палацу, проходив біля колодязя, з боку від будівлі вартівні (довга вісь якої має саме таку орієнтацію) і продовжувався до місця розташування знищеного кар'єром бастиону. Саме цей бастион, що прикривався гарматним вогнем з розташованих з боків двох сусідніх бастионів, і містив ворота на садибу.

Садиба на Гончарівці була пограбована і частково спалена під час подій 1708 р. Скоріш за все, Іван Мазепа, йдучи на з'єднання з військом Карла XII, взяв із собою гармати, що знаходилися на укріпленнях його садиби. Перед гетьманом стояв вибір – забирати гармати зі стін фортеці в центрі міста і відповідно наражати його мешканців на небезпеку чи залишити споруди власної садиби без засобів оборони. Гетьман зробив вибір – пожертвував особистим майном заради стратегічних державних цілей.

